Відгук

офіційного опонента, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Колб Наталії Михайлівни

на дисертацію Греська Андрія Михайловича

«Греко-католицьке духовенство Галицької митрополії в період Першої світової війни (1914–1918)»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії

за спеціальністю 032 Історія та археологія

в галузі знань 03 Гуманітарні науки

Актуальність теми. У період перебування Галичини в складі Австро-Угорської імперії Греко-Католицька Церква й духовенство були однією з найвпливовіших інституцій у житті українського народу в краї. Вони досить впевнено зберігали цю позицію попри зростання когорти молодої національної світської інтеліґенції. Діяльність значної частини кліру виходила за межі суто душпастирського служіння, простягаючись на різні сфери суспільного життя народу (громадсько-політичну, економічну, освітню, культурну), водночас скеровуючи їх розвиток у русло християнських засад і цінностей.

Вибух світової війни природно став викликом для Церкви, змушуючи подбати про налагодження душпастирської послуги в нових умовах. Поза тим фатальним чинником для ГКЦ стало поєднання нею двох еклезіальних ідентичностей – західної та східної – що автоматично ставило клір у позицію підозри та упередженого сприйняття як в очах як австрійської, так і російської влад. Ці побоювання виявилися небезпідставними. Вже незабаром численні священики за активну ідеологічну позицію були взяті під домашній арешт, інтерновані або вивезені до концентраційних таборів як російською, так і австрійською владами. Частина, побоюючись репресій, самі емігрували з

парафій. Однак більшість душпастирів залишалися поряд з парафіянами, намагаючись якнайповніше виконувати обов'язки свого служіння, ставали духовною, моральною та діяльною підтримкою для народу в цей час випробувань, а відтак і активним учасником державницьких змагань українців.

Актуальність запропонованої Дисертантом теми можна обґрунтувати кількома аргументами. Насамперед тим, що попри чималу кількість досліджень, де науковці спеціально чи побіжно розглядали різні аспекти діяльності галицького греко-католицького кліру в часі Великої війни, роботи, яка би пропонувала комплексний аналіз служіння ГКЦ цього періоду на рівні Галицької митрополії ще не було. А такий підхід, безумовно, дозволяє більш повно «побачити» загальну картину, накреслювати тенденції та прояви, які досі могли залишатися непомітними, робити ґрунтовніші висновки. Водночас окремої вартості такі дослідження набувають з огляду на досвід сучасної війни, яку проходять українці внаслідок російської агресії. Часом вражає, наскільки подібними є емоції, екзистенційні виклики, пошук відповідей (зокрема й у площині віри), напрацювання шляхів духовної та гуманітарної допомоги різним категоріям населення. То ж вивчення досвіду діяльності Церкви в часі Першої світової війни може стати для сучасних українців, як також і самої УГКЦ, підставою для аналізу й напрацювання стратегії дій, актуальність яких у зраненому війною українському суспільстві набуває нового звучання. Також сучасна війна довела життєву важливість міцної національної ідентичності, ґрунтовного знання своєї історії, вивчення досвіду, праці, національних пошуків і змагань предків як базового джерела стійкості, національності витривалості й обороноздатності народу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах двох науково-дослідних тем «Історія Галичини нового і новітнього часу, історичне краєзнавство, методика викладання історії» (державний номер реєстрації 0122U000223) і «Реабілітована пам'ять: сторінки історії УГКЦ в особах» (державний номер реєстрації 0123U103003), що здійснювалися кафедрою історії України і методики викладання історії Карпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та їх наукова достовірність. Дисертаційна робота Греська А. М. є самостійним науковим дослідженням. У роботі Дисертант використав низку методологічних інструментів та принципів, серед яких методи: історизму, об'єктивності, аналізу та синтезу, індукції та дедукції, статистичний, порівняльно-історичний, просопографічний, проблемно-хронологічний та ін. Обґрунтованість наукових положень і висновків роботи забезпечило залучення значної кількості різнопланових джерел: численних архівних матеріалів; опублікованих джерел та листування; мемуарів; дописів тогочасної преси; документів адміністративного характеру, а також наукових праць давніших та сучасних дослідників. Це дозволило Авторові досить добре розкрити тему дисертації, реалізувати визначені у ній мету і завдання.

Новизна роботи полягає в тому, що: вперше здійснено комплексний аналіз діяльності греко-католицького кліру Галицької митрополії (єрархів, ченців, парафіяльного духовенства, душпастирів, залучених у викладацькій та капеланській діяльності) в умовах Першої світової війни; встановлено роль у цих процесах вікаріїв, які управляли єпархіями в період вимушеної відсутності владик; уведено в науковий обіг низку неопублікованих архівних джерел; уточнено інформацію щодо душпастирів, які зазнали переслідувань від австрійської та російської влад. Окрему вартість складає групування цих даних у спеціальних таблицях.

Робота пройшла необхідну наукову апробацію. Її положення висвітлені у 16 наукових статтях: 5 з них опубліковані у фахових українських журналах, що належать до категорії Б, ще 10 – це матеріали наукових конференцій і 1 наукова публікація, де додатково відображено результати дослідження. Проблеми, висвітлені у дисертаційній роботі, були виголошені у доповідях на трьох науково-практичних, трьох міжнародних та одній всеукраїнській наукових конференціях, а також у виступах на трьох щорічних звітно-наукових конференціях викладачів, докторантів, аспірантів, та студентів Карпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Оцінка змісту дисертаційної роботи, її завершеність. Структура дослідження укладена за проблемним принципом, що цілком відповідає розкриттю заявленої теми. Дисертація складається з анотації, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (1120 позицій) і 27 додатків. Загальний обсяг дисертаційного дослідження становить 603 аркуші, з них основного тексту – 181 сторінка.

У *вступі* Дисертант визначив актуальність обраної ним теми, вказав мету й завдання роботи, її предмет та об'єкт, окреслив методологічний інструментарій, обґрунтував хронологічні рамки й територіально-географічні межі дослідження. Також вказав, у чому полягає новизна його роботи, вказав на аспекти, які вдалося поглибити й розвинути. Окреслено форми апробації дисертаційного дослідження.

У першому розділі «Джерелознавчий, історіографічний та методологічний аспекти проблеми» А. Гресько здійснив огляд історіографії обраної теми. Праці українських дослідників він поділив за хронологічним принципом на роботи: 1) 1914–1918 рр.; 2) міжвоєнного періоду; 3) часу радянської займанщини та дослідницьких процесів у той же період в діаспорі; 4) доби незалежної України. А. Гресько зазначив, що під час тривання війни дослідники зосереджувалися на фіксації актуальних проблем життя Церкви, як от: впливу російської окупації; втрат внаслідок воєнного лихоліття, опису діяльності греко-католицьких єрархів, спростування поширюваної проти українського кліру неправдивої інформації тощо. Своєю чергою праці, що побачили світ у міжвоєнний період, за оцінкою Дисертанта значною мірою поглибили тематику, описану під час воєнних дій, додаючи їй аналітичного осмислення. А. Гресько констатував, що в період радянської займанщини об'єктивне вивчення історії ГКЦ опинилося під забороною, тому ці питання або замовчувалися, або висвітлювалися тенденційно, підпорядковуючись запитам державної ідеології та пропаганди. В цей час центр вивчення діяльності Церкви перемістився та доволі широко розвинувся в українських наукових і духовних осередках на еміграції. Дисертант вказав, що сильною стороною цих досліджень стало зокрема використання вченими новітніх методологічних підходів. Проте обставиною, яка суттєво

обмежила дослідницький потенціал діаспорних праць, стала закритість доступу до основного масиву джерел, що перебували на радянських територіях. Сприятливі умови для вивчення історії ГКЦ на українських етнічних територіях відновилися із проголошенням у 1991 р. державної самостійності України і цей інтерес не припиняється. А. Гресько подав докладний аналіз основних напрямів вивчення діяльності ГКЦ у сучасній українській історіографії з акцентом на роботах, присвячених періодові Великої війни. Водночас Дисертант проаналізував і науковий доробок у цій царині іноземних дослідників – польських, російських і британських вчених.

Джерельну базу дисертації склали матеріали численних архівних фондів (збірки Києва, Львова, Івано-Франківська, Ужгорода, Тернополя, Чернівців, Перемишля, Риму а також Москви); опубліковані архівні матеріали; видання адміністративного характеру (єпархіальні Вісники та шематизми ГКЦ, звіти світської влади); пастирські послання і праці владик; публікації тогочасних церковних та світських періодичних видань (часописи «Нива», «Діло», «Вісник Союза визволення України», «Свобода»), спогади світських і духовних діячів того часу.

Останній параграф першого розділу дисертації присвячений окресленню теоретико-методологічних засад дослідження.

Перші два параграфи *другого розділу дисертації «Політика австро-угорського та російського урядів щодо греко-католицького духівництва в період Першої світової війни»* А. Гресько присвятив висвітленню позиції австрійської влади до ГКЦ перед вибухом війни та трансформаціям, які відбулися в цьому аспекті після вибуху конфлікту. Так, Дослідник показав, що в складі монархії Габсбургів Церква отримала сприятливі умови для зміцнення своїх адміністративних структур, зростання кількості парафіяльного духовенства й чернечих чинів/згромаджень, підвищення рівня освіти, стандартів життя й служіння кліру. Також Дисертант проаналізував погляди й основні напрями діяльності напередодні війни владик-очільників трьох єпархій митрополії: Станіславівського Григорія Хомишина, Перемишльського Костянтина Чеховича та Галицького митрополита та єпископа Львівського Андрея Шептицького.

Дослідник вказав, що невдовзі після початку війни усі галицькі греко-католицькі єпархії залишилися без керівників, адже митрополит Андрей був інтернований російською владою, єпископ Чехович помер у захопленому росіянами Перемишлі, а владика Хомишин евакуювався з краю. А. Гресько докладно описав зусилля, які наполегливо робила австрійська влада для звільнення Шептицького та які у 1917 р. врешті увінчалися успіхом. Також окреслив кроки влади для заміщення спорожнілого перемишльського єпископського престолу, який обійняв Йосафат Коциловський.

Спеціальну увагу Дослідник приділив висвітленню політики австрійського керівництва стосовно священників, яких підозрювали в русофільських поглядах. Він констатував, що на початку війни ця акція часто супроводжувалася необґрунтовано брутальним і жорстоким поводженням, набула чітких рис репресивного катка, під який нерідко потрапляли невинні особи. Вказано, що найбільшими осередками ув'язнення осіб, звинувачених у русофільстві, стали табори Талергоф і Терезин. Відзначено, що з часом розмах репресій зменшився, однак не зник. Також Дослідник приділив увагу характеристиці залучення владою священників до капеланської послуги, вказав кількість душпастирів, задіяних у цьому служінні, окреслив їх обов'язки, наголосив на нововведеннях, запроваджених щодо звершення служіння в умовах воєнного стану. Духовенство ставало підтримкою австрійської влади, віддаючи згідно відповідних розпоряджень певні предмети церковного вжитку для забезпечення потреб армії, роз'яснюючи вірним необхідність здійснення воєнних зборів, підтримуючи серед них дух лояльності до династії Габсбургів, відправляючи в їх намірі богослужіння.

Окремий підрозділ присвячено дослідженню становищу і діяльності ГКЦ в умовах російської окупації. Вказано, що російська влада проголосила політику релігійної віротерпимості, однак було встановлено нагляд за греко-католицьким кліром, частині з них заборонено служити, поширювали друковані матеріали проти ГКЦ. Натомість впроваджено призначення на парафії православних священників. Завідувач церковними справами архієпископ Георгієвський був прихильником агресивної церковної політики стосовно греко-католиків, проте

це не мало підтримки російської військової влади. Відсоток переходів на православ'я серед священників і вірян виявився невисоким. Окупаційна влада висилала активних українських душпастирів в Росію. Дисертант відзначив, що з особливою ворожістю вона ставилася до представників монаших чинів Василіян і Студитів. Також він підрахував кількість висланих до Росії отців, виділивши також їх кількість за єпархіальним походженням, приналежністю до чорного чи білого духовенства, студентів-богословів; вказав території, куди в основному відправляли цих в'язнів. Навів А, Гресько й кількість душпастирів, які евакуювалися до Росії, стали біженцями і перейшли на православ'я. Також проаналізував другий етап окупаціївід серпня 1916 р. Спеціальну увагу Дослідник приділив перипетіям навколо обміну митрополита Шептицького. Також описав процес повернення інтернованих греко-католицьких душпастирів після деокупації краю.

Третій розділ «Вище духовенство ГКЦ у час Великої війни» містить тематичні блоки, присвячені діяльності очільників єпархій Галицької митрополії та їх вікаріїв.

Так, Дисертант описав кроки, здійснені на початку війни митрополитом Шептицьким для організації Української держави на російських землях, підтримку у формуванні українського легіону в складі австрійської армії, заходи для збереження лояльності до австрійської влади серед вірян, налагодження праці підвладного кліру та максимального усунення з життя Церкви ознак, які б давали підстави пов'язувати її з русофільською ідеологією. Також Дослідник описав обставини арешту митрополита російською владою, його інтернування, перебування та заходів під час перебування в Росії. Висвітлив також діяльність о. А. Білецького як вікарія архієпархії в період відсутності митрополита, зокрема налагодження функціонування душпастирської послуги в парафіях, а також його працю після повернення територій під владу Габсбургів, що включала організацію адміністративного, харитативного, освітнього функціювання Церкви. Насамкінець А. Гресько проаналізував діяльність митрополита Андрея після звільнення, зокрема: здійснені ним кроки для матеріальної підтримки різних верств і сфер життя українського суспільства в Галичині, відновлення

контактів з українськими військовими формаціями, відвідання українських таборів для біженців, підтримку українського руху на Волині, заходи для будівництва греко-католицького храму в Києві, спроби запровадити принцип целібату в семінарії, підтримку УНР та ідеї української державності.

У другому підрозділі А. Гресько дослідив діяльність єрархів у Перемишльській єпархії. Так, він окреслив кроки єпископа Чеховича для організації діяльності Церкви в єпархії в умовах війни. Попри небезпеку захоплення він залишався в місті. Також Дослідник дослідив імена каноніків, які перебували з єпископом. Діяльність духовенства сприяла зменшенню негативного і підозріливого налаштування австрійського війська до українців як прихованих ворогів. Підкреслено, що факт окупації міста росіянами сильно підірвав здоров'я єпископа Чеховича і пришвидшило його смерть. Дисертант охарактеризував діяльність о. П. Філяса ЧСВВ як генерального вікарія для українців-біженців з осідком у Відні. Вказано, що після смерті Чеховича обов'язки вікарія виконував о. К. Волошинський. Швидке повернення Перемишля під контроль австрійських військ зумовило й відновлення там налагодженої духовної послуги: заміщення парафій, відбудови церков, відновлення навчання в семінарії. А. Гресько описав обставини обрання на єпископський престол у Перемишлі Йосафата Коциловського, охарактеризував його діяльність, що передувала цьому призначенню, а відтак і перші кроки на позиції єпископа.

Ґрунтовно висвітлив Дисертант діяльність Станіславівського єпископа Григорія Хомишина. Він підкреслив, що владика виїхав з краю перед входом туди російських військ, то ж уникнув арешту. Для виконання обов'язків у єпархії призначив о. мітрата І. Гордієвського, який, проте, незабаром був інтернований до Росії, то ж на його місце став о. І. Литвинович, що й здійснював ці функції до повернення єпископа Хомишина. Дисертант описав діяльність єпископа Хомишина під час перебування у Відні, яка включала опіку долею душпастирів: інтернованих та біженців. А. Гресько висловив свої міркування щодо дати повернення єпископа в Станіславів та вказав, що той взявся за відновлення адміністративного функціювання єпархії та діяльності семінарії, поширював

розпорядження влади стосовно реквізиції церковних дзвонів, впорядкування воєнних могил та ін. Спеціальну увагу Дисертант приділив суті календарної реформи Хомишина, яка відповідала окцидентальним поглядам владики. Дослідник констатував, що її на загал не сприйняли в українських колах, вочевидь через сприйняття цього кроку як загрози полонізації, однак підтримало Галицьке намісництво та дирекція поліції. Також окреслив досі мало вивчений «угорський вплив» у цій справі. Описано також діяльність Хомишина після звільнення Станіславова вдруге. Не оминув А. Гресько увагою й факт непростих взаємин між Станіславівським єпископом та митрополитом Шептицьким, висловив міркування, що причиною такого стану речей стали ідеологічні розбіжності у поглядах на курс розвитку ГКЦ. Однак ствердив, що владики не припиняли робочих контактів. Охарактеризував також національну позицію владики як свідому українську.

Четвертий розділ роботи, «Релігійна та громадсько-культурна діяльність, приватне життя священників ГКЦ 1914–1918 рр.», Дослідник розпочав із висвітлення інформації про втрати Церкви внаслідок війни. Він визначив, скільки священників опинилися в ув'язнені у таборах Терезин і Талергоф, скільки потрапило під санкції австрійської адміністрації, вказав, у які місцевості відправляли душпастирів, яких звинувачували у русофільстві. А. Гресько висловив переконання, що внаслідок переслідувань від австрійської влади ГКЦ зазнала більше втрат, ніж від російської, та обґрунтував своє твердження підрахунками. Зазначив, що частина кліру залишили свої парафії через евакуацію. Все це створило умови гострого браку священників для служіння в краї. Висвітлено, у яких місцевостях було влаштовано духовну опіку для українських біженців і перераховано священників, які цю послугу звершували. Також А. Гресько перелічив місцевості, куди інтернувала пресвітерів російська влада, подав кількість душпастирів, що виїхали добровільно та змінили обряд. Проаналізував вплив смертності священників на загальну чисельність втрат кліру в цей час, а також здійснив розрахунки щодо втрат в рамках різних категорій кліру: представників церковного суду, деканів та віцедеканів, членів інших адміністративних структур Церкви.

Також в полі зору Дослідника опинилося вивчення діяльності богословських та освітніх закладів ГКЦ, як і участь душпастирів в освітньому процесі. Вказано, що єпархіальні семінарії з початком війни були зачинені. Частина викладачів, семінаристів, катехитів, представників шкільних рад різних рівнів зазнали переслідувань від австрійської та російської влади. Дисертант з'ясував кількість задіяних в освітній діяльності священників, які евакуювалися, вказав міста, куди переїхали семінаристи і в яких семінаріях продовжували навчання. Після звільнення територій семінарії поступово відновили діяльність. Така ж ситуація була з загальноосвітніми навчальними закладами.

Дисертант проаналізував діяльність чернечих згромаджень та військових капеланів. Він констатував, що в умовах війни ченці змушені були евакуюватися зі своїх монастирів та тимчасово розмісилися по інших обителях країни. А. Гресько підкреслив, що російська влада з особливою підозрою й негативом ставилася до ченців-василіян і студидів, вказав кількість монахів, що були вивезені в Росію. Зазнали ченці переслідувань і від австрійської влади. Евакуацію пережили й чоловічі монастирі оо. Редемптористів і студитів та жіночі василіянок, служебниць, мироносиць.

Частина кліру була задіяна для виконання служіння військових капеланів. Дослідник проаналізував кількість священників-капеланів, окреслив коло їх обов'язків. Єпископат спеціальними розпорядженнями впорядковував механізм надання духовної послуги жовнірам, зокрема в шпиталях.

А. Гресько констатував, що греко-католицькі священники залишалися активними учасниками численних українських товариств. Після звільнення краю від російської окупації Церква відновила видання єпархіальних Вісників, часопису «Нива», а згодом і шематизмів. Важливим напрямком діяльності духовенства (як «білого», так і монахів) стала організація опіки над сиротами за допомогою численних спеціальних осередків і товариств, а також і захоронок. Також душпастирі ставали учасниками «Українського Крайового Комітету помочи для виселенців», покликаного допомагати цій категорії населення. Аналогічне завдання було метою «Митрополичого ратункового комітету». Дисертант вказав також на випадки участі греко-католицьких священників у

російських благодійних комітетах з метою допомоги вразливим категоріям населення. Були священники членами і політичних організацій, також представляли інтереси народу як депутати парламенту. Дослідник вказав, що після укладення Брест-Литовського мирного договору більшість священників та єпископат підтримали незалежність УНР, були душпастирів і в складі ГУР, і Української Національної Ради, місцевих політичних осередків.

Дослідник зазначив, що в умовах війни, браку священників, перешкод у вільному пересуванні та ін. викликів духовенство продовжувало виконувати звичні душпастирські обов'язки. В коло обов'язкових богослужбових було впроваджено молитви за відновлення миру, доповнені згодом спеціальними богослужіннями та паралітургійними практиками. Єпископат акцентував спеціальну увагу на поширенні глибшого почитання в ГКЦ до св. Йосифа, Обручника і Свмч. Йосафата Кунцевича, побожності до Пресвятої Євхаристії, Серця Христового та Непорочного Зачаття Діви Марії. Дисертант також акцентував на вилученні з Літургії назви «православний». А. Гресько зазначив, що одним з напрямів діяльності кліру стала боротьба з проявами поглибленої війною моральної кризи – поширенням алкоголізму та венеричних захворювань. Також організовували благодійні збірки для покриття місцевих і крайових потреб, дбали про моральну і матеріальну допомогу парафіянам. Приділив Дисертант увагу також висвітленню матеріального становища кліру, умов їх проживання, організації дозвілля. Окреслив збитки, яких воєнні дії завдали майну Церкви. Зазначено, що саме священники часто ставали посередниками у комунікації на місцях між своїми вірними та керівництвом армій.

Дискусійні питання та зауваження щодо змісту дисертації. Дисертаційна робота Андрія Греська є самостійним дослідженням, яке розкриває актуальну тему, висвітлює низку питань, які досі або не ставали предметом вивчення, або висвітлювалися побіжно в контексті інших тем. Поза тим, як і кожне наукове дослідження, ця робота містить низку дискусійних моментів, які можуть стати предметом подальших обговорень і уточнень:

- Недоречним видається об'єднання в одному підрозділі (4.3.) аналізу діяльності чернечих чинів/згромаджень та військових капеланів, адже ці душпастирі мали абсолютно різні завдання.

- Не до кінця відповідає змістові назва підрозділу 4.5. «Повсякденне життя і побутові умови греко-католицького кліру 1914–1918 рр.». Вона не відображає частини інформації підрозділу, присвяченої вимогам щодо здійснення душпастирського служіння.

- Потребує докладнішого пояснення висловлене Автором твердження: «Під час підготовки дисертаційної роботи ми опрацювали комплекс історіографічних джерел, який висвітлює історію Галицької митрополії ГКЦ… *Дослідження цієї проблематики ускладнюється труднощами роботи з першоджерелами, фактором національної і конфесійної специфіки в регіоні, та ін.*» (с. 25). Про які труднощі йдеться?

- Трапляються повтори думок: напр. «Становлення незалежної української історичної думки ознаменувався усуненням наративів радянської атеїстичної ідеології, *які фактично унеможливлювали об'єктивне вивчення ролі духівництва Галицької митрополії ГКЦ в подіях Першої світової війни*» (с. 31, а перед тим – с. 28–29); двічі поміщено інформацію про відновлення публікації часопису «Нива» (с. 26 і знову с. 50). При тому вона доречніша в рамках аналізу не джерел, а преси. Повтори трапляються також у висновках (с. 177, 178, 179, 180)

- Дисертант твердить: «Таким чином, вітчизняні науковці до певної міри вділяли увагу творчій спадщині *трьох із чотирьох ієрархів Галицької митрополії* означеної доби» (с. 49), однак подав відомості про публікацію праць і послань тільки Шептицького і Хомишина, а про Коциловського такої інформації немає. Також це твердження звучить вже вдруге (див. двома абзацами вище: «На сьогодні вже є оприлюднені авторські напрацювання майже всіх владик означеного періоду за винятком К. Чеховича»).

- Часом можна спостерігати порушення логіки викладу матеріалу, що порушує стрункість думки, легкість і чіткість її сприйняття. Напр.: в аналіз праць українських дослідників вкраплено речення: «Дослідження науковців-іноземців ми розділили за національним походженням авторів» (с. 26), після якого

продовжується висвітлення праць української історіографії; праці, які стосуються діяльності духовенства в період війни, долучено до переліку досліджень, де ця тематика є тільки складовою ширшої теми (с. 32); інформацію про тематичні збірники, присвячені окремим регіонам, подано в блоці про спогади (с. 52). Ще один приклад невдало сформульованої думки: «Шляхом зіставлення історичних джерел різного походження ми встановили, що А. Шептицький був звільнений з російського полону внаслідок обміну військовополоненими між Російською імперією та Австро-Угорщиною у Швеції, а ще однією стороною, яка надихнула преосвященного Г. Хомишина на церковні реформи було греко-католицьке духовенство в Транслейтанії, тощо». (с. 58) – варто чіткіше підкреслити, що це два різні сюжети, бо складається враження, наче продовження того ж. Бракує чіткої логіки викладу думки і в цьому випадку: «…митрополит заборонив священникам балотуватися у депутати без дозволу митрополичого ординаріату. Окрім цього фінансову допомогу від владики Андрея отримали і українські організації…» (с. 68–69). Така ж ситуація з описом інформації про духовні семінарії (с. 145), коли відомості про семінарію в Перемишлі несподівано продовжуються інформацією про Львів.

- Конкретизації потребує це твердження: «Наприкінці літа 1917 р. у Відні номінований владика вийшов на контакт з громадським діячем М. Тишкевичем щодо подальших планів митрополита А. Шептицького» (с. 123). Не зрозуміло, про які плани йде мова і логіка такої інформації в цьому місці.

- Важливо, що Дисертант залучає інформацію про загальний історичний контекст подій. Це дозволяє краще розуміти ситуацію, оцінювати її вплив на життя Церкви, логіку дій як влади, так і духовенства, внесок останнього. Однак часом такі описи невиправдано розлогі, а логіка їх наведення не до кінця зрозуміла. Так, видається зайвою настільки докладна інформація щодо евакуації світських управлінських структур (с. 73–75). Тут вартувало подати ці відомості як тло, помістивши в центр оповіді кроки щодо налагодження діяльності в цих умовах саме церковних інститутів та адміністрацій.

- Прикладом зайвої деталізації також є сюжет, що стосується дослідження архівних матеріалів роботи: «Ми мали змогу особисто попрацювати з

документами у читальних залах…», «були отримані внаслідок замовлення сканкопій документів. Крім цього ми ознайомилися з оцифрованими матеріалами закордонних архівних установ…» (с. 39–40). «Ми також мали змогу попрацювати з оригіналами та електронними копіями періодики 1914–1918 рр.» (с. 50) Ця інформація не є важливою й обтяжує текст.

- Робота насичена фактажем, докладними статистичними даними, однак часом відчувається брак їх глибшого пояснення, аналітичного осмислення. Так, на с. 66 зустрічаємо твердження: «Єпископ підтримав сеймову реформу…», або «владика Григорій видав розпорядження на період великого посту», при тому вартувало б не обмежуватися констатацією факту, а лаконічно зміст цих кроків. Або ж: «У лютому 1914 р. владика Чехович видав архієрейське послання у якому закликав парафіян виховувати дітей у дусі християнських чеснот» (с. 67) –виділено тільки це послання, але владика вочевидь неодноразово звертався до вірних з пастирськими листами, тому було б добре дати загальну характеристику їх тематики, накреслюючи таким чином пастирські стратегії та пріоритети єпископа. Загалом слід зазначити, що в характеристиці діяльності греко-католицьких єрархів бракує згрупування цієї інформації за напрямами (душпастирська праця і пріоритети, політичні погляди і громадська активність) (напр. див. с. 108, с. 111). Також хотілося би більше інформації, як самі священники проживали виклики війни, з якими труднощами стикалися, як ставилися до розпоряджень влади і якою мірою їх виконували – тобто більше історії «знизу».

- Чи доцільно в блоці про діяльність ієрархів у Перемишльській єпархії поміщати інформацію про діяльність о. П. Філяса як того, хто був призначений для опіки справами ГКЦ в еміграції та перебував у Відні? (с. 119).

- Надто категоричною є оцінка Автора щодо праць, які з'являлися в часі тривання війни. «На жаль, ці студії не набули критичного, академічного характеру. Левова частка напрацювань присвячувалася констатації діяльності верховного кліру, регіональним втратам та еміграції духовенства, але без наукового осмислення» (с. 26). Важко вимагати наукового осмислення процесу, коли він ще триває, особливо такого травматичного досвіду, яким є війна.

Зрештою, цю думку підтверджує й сам Дисертант, характеризуючи бібліографію вже міжвоєнного періоду (с. 27–28). Також дуже категоричним звучить твердження: «Підсумовуючи статистику ми зауважили, що у передвоєнне десятиліття духовенство спрямувало зусилля для зміцнення існуючих впливів а не на духовну експансію» (с. 65) – така заява формує думку пор спростування якихось тверджень чи закидів у агресивній поставі ГКЦ, але про це не мовилося.

- «Ми зауважили, що чим далі на захід, тим більшим ставав розмах репресій. Для прикладу, у Дуклянському деканаті тільки 3 з 16 священників залишилися на парафіях уникнувши репресій і евакуації (с. 79–80)» Для переконливості такого твердження вартувало б подати більше статистики, яка б ілюструвала вказану динаміку. Також статистичного або за допомогою конкретних прикладів підтвердження потребували б ці сюжети: «Із початком у липні 1914 р. мобілізації в Австро-Угорщині *більшість* військовозобов'язаних подалися до храмів, вирішили взяти Святе Причастя», (с. 152), або: «Священники також *часто* публікували літературу для військових (с. 155), або «*Часто* траплялися випадки виявлення та спроб повернення власникам артефактів…» (с. 173).

- у перелік українських еміграційних дослідників через неуважність зараховано сучасного історика в Україні Романа Лехнюка (с. 30). Згодом Автор згадує його вже в числі українських дослідників незалежної України. Також в результаті друкарського огріху сталася помилка у слові «суплікція» (написано «дуплікація») (с. 166).

- Дисертант наводить статистичні підрахунки, вказані різними дослідниками, та сигналізує на їх відмінності. При тому добре було б вказати, на яке джерело опиралися ці науковці, на підставі чого з'являється ця різниця (с. 65).

- А. Гресько вказує кількість священників, які опинилися за межами парафій чи померли (с. 138). Для повнішого розуміння цих втрат допомогло б наведення загальної кількості всього духовенства станом на початок війни.

- «Єпископ підтримав діяльність Християнської суспільної партії… обстоював постулат, що інтереси церкви для духовенства повинні бути вищі за національну та політичну діяльність» (с. 65) – бракує загального контексту для глибшого розуміння читачем матеріалу. Так, вартувало дати коротку інформацію

про ХСП, лаконічно описати проповідувані нею засади і принципи, що би за разом допомогло читачеві уяснити світоглядні позиції владики Хомишина. А твердження у другому реченні варто би було підсилити спеціальними акцентами, адже такі погляди є очевидними для духовенства, тим більше ієрарха, і, поза сумнівом, були позицією також й решти греко-католицьких владик. Також подати коротку інформацію вартувало б про Товариство св. Ап. Павла при згадці про відновлення його діяльності (с. 158).

- Надто категоричним видається твердження: «Затяжна війна, виснаження людських, фінансових і матеріальних ресурсів та неоднозначна політика держави щодо українського населення в цілому підірвали прихильність кліру ГКЦ до Відня. *Це стало причиною підтримки* ними подальшого становлення ЗУНР (с. 84, також див. с. 140). Радше однією з причин. Значною мірою така підтримка зумовлювалася також патріотичними почуттями і переконаннями кліру.

- описуючи реакцію священників середньої адміністративної ланки ГКЦ на воєнні виклики, Дисертант вказує, що частина з них «*евакуювалося до Австро-Угорщини*» (с. 142, 144). Але вони й були в Австро-Угорщині. Тут слід вказувати конкретний населений пункт чи регіон.

- Дослідник використав багату історіографічну базу, яка цілком дозволяє ґрунтовно дослідити тему, вловити суть проблем і тенденцій. Проте хотіла б звернути увагу Автора на ще кілька праць, які у майбутньому (можливо у форматі цієї роботи як монографії) допомогли б йому додати кілька думок чи акцентів у своє дослідження. Варто, поряд з використаними у дисертації статтями польських дослідників А. Щупака та К. Рушали, також звернути увагу на монографії цих дослідників, які, безумовно, містять значно ширший об'єм інформації (Szczupak A. Greckokatolicka diecezja przemyska w latach I wojny światowej. Kraków: Towarzystwo wydawnicze "Historia Iagellonica", 2015; Ruszała K. Galicyjski Eksodus. Uchodźcy z Galicji podczas I wojny światowej w monarchii Habsburgów. Kraków, 2020). На певні думки про повсякденне життя і служіння парафіяльних священників в часі Великої війни може наштовхнути моя стаття «Перша світова війна у світлі документів і кореспонденції о. Ісидора

Глинського. *Ізидор Глинський – парох, громадський діяч, етнограф (до 160-ліття з дня народження о. Ізидора Глинського):* Матеріали науково-практичної конференції (Буцнів, 14 лютого 2020 р.). Тернопіль, 2020. С. 48–65), про обговорення греко-католицьким кліром доцільності використання назви «православний» на зламі XIX–XX ст. та під час Першої світової війни йдеться у розділі: Колб Н. Конфесійний і національний аспекти самовизначення українських греко-католиків у XIX – на початку XX століть. Дискусія щодо назви Церкви й обряду / Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (XIX – перша половина XX століть). Львів: Логос, 2021. С. 190–215), а про налагодження духовної і катехитичної послуги греко-католицькими священниками у таборі для біженців у Ґмінді – в розділі: Iryna Orlevych, Natalia Kolb. "National consciousness and honor are not betrayed anywhere": The organization and self-organization of Ukrainian refugees in Gmünd camp (1915–1918). Refugees and Population Transfer Management in Europe, 1914–1920s Edited by Kamil Ruszała. New York and London: Routledge, 2025. P. 128–153.

- Хотіла би запропонувати кілька міркувань, які, на мою думку, допомогли б дещо покращити текст з точки зору літературного стилю і відповідності правилам правопису:

а) у назві практично всіх розділів і підрозділів роботи постійно включено вказівку на хронологічні межі. Однак такий акцент здебільшого зайвий (цілком виправданим він є у назві підрозділу 2.1.), адже робота присвячена тільки цьому історичному періоду;

б) при згадуванні Церкви не у значенні культової споруди, а в сенсі інституції, це слово слід писати з великої літери (див. напр. с. 2, 3, 4, 23, 27, 55, 65 та ін.);

в) трапляються випадки не дуже вдало сформульованих думок. Напр.: «владика Григорій наважився на кілька літургійних експериментів, які мали збільшити *присутність римо-католицького обряду»* (с. 4) – коректніше: «збільшити обрядову подібність»; «вимушена висока смертність» (с. 5) – «спричинена воєнним лихоліттям висока смертність»; «до числа *найбільших*

дописувачів (с. 26) – краще «найактивніших»; «З числа видних прикладів» (с. 27) – «до найяскравіших прикладів»; Дисертант постійно вживає форму «вділити увагу», натомість правильною формою є «приділяти увагу», а термін «вділити» має інше смислове навантаження; «Встановлення радянського контролю над територією всієї України після 1945 р. спричинило *застій* вивчення місця священнослужителів ГКЦ в подіях 1914–1918 рр. (с. 28) – радше привело до заборони такого вивчення, і не тільки під час війни, а загалом; «На сьогодні вже розроблено і окремі праці, *приурочені безпосередньо подіям* 1914–1918 рр. *на окремо взяті ордени»* (с. 34) – йдеться про вплив подій війни на ордени; *Попри те, що спеціальних енциклопедичних досліджень стосовно місця ГКЦ у час Великої війни поки не розроблено, одне з видних енциклопедичних видань торкається періоду ЗУНР»* (с. 34) пропоную сформулювати так: «інформація про роль греко-католицьких священників у державницьких змаганнях українців міститься у ґрунтовному енциклопедичному виданні…»; «Наступну групу становлять першоджерельні матеріали, *актуалізовані* у документальних збірниках (с. 47) – «опубліковані»; «Документи розкривають відомості про арешт, інтернування А. Шептицького та перебіг дискусій щодо його подальшого *положення»* (с. 47) – «становища»; те саме в реченні: «дозволили нам дослідити *положення* митрополії ГКЦ напередодні війни» (с. 53); «Видання містять офіційні *розпорядки*, постанови, донесення… (с. 50) – «розпорядження»; «Відомості про українське духівництво трапляються і в українській періодиці» (с. 50) – слід додати уточнення «світській», адже попередньо згадані церковні періодичні видання також є українськими; «З метою *вираження* загальних наслідків Першої світової війни на український клір…» (с. 57) – «відображення, ілюстрації»; «Ми ставили собі за мету знайти документальне підтвердження того, що священик *пережив одне із згаданих середовищ* (с. 57) – «випробувань, ситуацій»; «У своєму листі… він *доводив переваги неодружених священників»* (с. 66) – «стану целібату для духовенства»; під псевдонімом «о. Г.» (с. 66) – «під криптонімом»; «*Преса* означеного періоду *розглядала* як кандидатів на єпископський престол…» (с. 77) – «Кореспонденти українських галицьких часописів ймовірними кандидатами на єпископський престол у Перемишлі

називали…»; у реченнях «Аналізуючи їхній звіт нам вдалося встановити 50 призначених православних *ієрархів* у парафії (с. 89) та «Висилка греко-католицьких священнослужителів у Росію та призначення православних *ієрархів* в греко католицькій парафії» (с. 92) вочевидь помилково вжито слово, бо йдеться радше «ієреїв, священників», тобто представників нижчого духовенства; «*В контексті зустрічі* митрополит провів богослужіння для військовослужбовців» (с. 109) – краще «в рамках зустрічі»; «*виголосив* вдячність» (с. 111) – «висловив вдячність»; *Частка* семінаристів пройшла санітарну службу (с. 143) – «частина семінаристів»; «відбув до Ужгорода в надії *зіткнутися* зі згаданим вище протоігуменом (с. 150) – «зустрітися/перетнутися»; «чоловічих та жіночих *чернецьких* згромаджень (с. 155) – «чернечих»; «Ієрарх також *позбавив* святкування пам'яті вселенських соборів *рівня* урочистості (с. 166) – «скасував»; Галицька *митрополія* ГКЦ *була* католицькою *церквою* (с. 176).

г) випадки тавтології: «Можемо відзначити, що проблема ролі *греко-католицького* духовенства Галицької митрополії *ГКЦ* (с. 29); «спонукаючи вділити *основну* увагу *основному* змісту» (с. 60); «*Діяльність* організацій українського характеру залишал*ися*(а) під забороною [186, арк. 5, 6]. *Діяльність* вже існуючих товариств пильно відстежувал*ося*(а)…» (с. 93).

б) Автор дещо зловживає фразою «до слова».

в) в непоодиноких випадках бракує необхідних знаків пунктуації.

Хочу наголосити, що зазначені зауваження, пропозиції та побажання не знижують наукової вартості роботи та не підважують дослідницького потенціалу А. М. Греська, а радше є порадами для подальших досліджень і розвитку теми.

Відповідність роботи встановленим вимогам. Дисертаційна робота на загал відповідає вимогам, які висуваються до наукових досліджень на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія (галузь знань 03 Гуманітарні науки). Положення, винесені на захист, є достатньо обґрунтованими, містять елементи наукової новизни та підтверджені в процесі дослідження. Поставлену мету та визначені завдання Дисертант реалізував на

належному рівні. Зміст основних положень логічно викладений у висновках дисертації, а назва дослідження відповідає його меті, структурі та змісту.

Загальний висновок. Дисертація Греська Андрія Михайловича на тему «Греко-католицьке духовенство Галицької митрополії в період Першої світової війни (1914–1918)», подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія (галузь знань 03 Гуманітарні науки), є самостійним і завершеним науковим дослідженням. Рівень роботи підтверджують актуальність обраної теми, ґрунтовність наукових тверджень і висновків, переконливість результатів та ступінь новизни. Результати дисертації належним чином відображені у наукових роботах Дослідника. Попри низку дискусійних положень та стилістичних зауважень, робота відповідає вимогам Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» від 12 січня 2022 року № 44 (зі змінами) та вимогам наказу Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 року № 40 «Про затвердження вимог до оформлення дисертації» (із змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 31 травня 2019 року № 759).

Офіційний опонент

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу нової історії України

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича

НАН України Наталія КОЛБ